

17. Yüzyıl İngiltere'sinde Gizli Bir Üniteryan: Isaac Newton

► Araştırma makalesi / Research article

Talha FORTACI

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı / Asst. Prof., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Islamic Sciences, Department of History of Religions | ROR ID: [037vxf096](https://orcid.org/037vxf096) | Karaman, Türkiye

ORCID: [0000-0002-6539-9302](https://orcid.org/0000-0002-6539-9302) | talhaforta@gmail.com

Atf: Fortacı, Talha. "17. Yüzyıl İngiltere'sinde Gizli Bir Üniteryan: Isaac Newton", *Milel ve Nihal* 21/1 (2024): 23-42

Öz

Isaac Newton (1642-1727) bilim tarihinin en önemli figürlerinden biridir. Evrensel çekim yasası ve hareket yasaları da dahil olmak üzere fizik ve matematikte çığır açan keşifler yapmıştır. Ayrıca hem teorik hem de pratik simya ile derinlemesine ilgilenmiştir. Newton, bilimsel çalışmalarının yanı sıra yetiştiklik hayatı boyunca erken Kilise tarihi ve Kutsal Kitap'ın yorumu konularında da kalem oynatmış bir isimdir. Teoloji alanındaki görüşleri çok bilinmese de Newton'ın bu bahiste önemli açılımları vardır. Özellikle teslis hakkındaki görüşlerinin gelenekten ayrılan bir yaklaşıma sahip olduğu ifade edilebilir. Tanrı'nın sıfatları, Mesih ve Kefareti, teslisin unvanları olan Baba ve Oğul Newton'ın üzerinde durduğu temel teolojik konulardan biridir. Bahsi geçen konuların irdelerken temel kaynak olarak Kutsal Kitap'ı referans aldığı, bunun yanında Augustinus, Athanasius ve Origen gibi kilise babalarının yorumlarına da hakim olduğu bilinmektedir. Bu makalenin temel iddiası Newton'ın Üniteryanizm olarak ifade edilen hareket Hıristiyanlık anlayışı bakımından özellikle de İsa Mesih konusunda çok yakın olduğudur. Bu bakımdan makalede Isaac Newton'ın teslis hakkındaki düşüncelerinin bir analizi yapılmaktadır. Çalışmanın amacı, teslis karşıtı görüşleriyle temayüz eden Isaac Newton'ın teslis hususunda Hıristiyan geleneği içerisinde nerede konumlandırılabileceğini tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, Üniteryanizm, Isaac Newton, Teoloji, Heretizm, Teslis

A Secret Unitarian in 17th Century England: Isaac Newton

Cite as: Fortacı, Talha. "A Secret Unitarian in 17th Century England: Isaac Newton", *Milel ve Nihal* 21/1 (2024): 23-42

Abstract

Isaac Newton (1642-1727) is one of the most important figures in the history of science. He made groundbreaking discoveries in physics and mathematics, including the universal law of gravity and the laws of motion. He was also deeply interested in alchemy, both theoretical and practical. In addition to his scientific endeavours, Newton wrote throughout his adult life on early church history and biblical interpretation. Although his views on theology are not well known, Newton had important expansions in this area. In particular, it can be said that his views on the Trinity take a different approach from the tradition. The attributes of God, Christ and His atonement, the Father and the Son, are some of the main theological issues that Newton emphasised. It is known that he used the Bible as his main source of reference when analysing these topics, and that he was also familiar with the interpretations of Church Fathers such as Augustine, Athanasius and Origen. The main claim of this article is that Newton's understanding of Christianity is very close to the so-called Unitarianism, especially in terms of Jesus Christ. In this respect, this article analyses how Isaac Newton thought about the Trinity. The study aims to determine where Isaac Newton, who is notable for his anti-trinitarian views, can be placed within the Christian tradition on the question of the Trinity.

Keywords: Christianity, Unitarianism, Isaac Newton, Theology, Heretism, Trinity

Giriş

25 Aralık 1642'de İngiltere'de dünyaya gelen Isaac Newton, bilim tarihinde en önemli simalar arasındadır. Çocukluğu üvey babasının kütüphanesi içerisinde geçen Newton, hayatı boyunca okumaya, araştırmaya ve incelemeye şevkle bağlanmış biridir.¹ Yerçekimi kanununu ve kendi adıyla anılan üç meşhur hareket yasasını keşfederek bunları matematiksel olarak formüle etmesi bilim camiasında meşhur olmasını sağlamıştır. Bunlara ilaveten, güneşi sistemin merkezine oturarak dünya merkezli evren anlayışını değiştirmesi de onun önemli buluşları arasında yer almaktadır.²

Genellikle yaptığı bilimsel çalışmalar ve buluşlarla bilinse de Newton aynı zamanda teolojiyle de ilgilenen derinlikli bir ilahiyatçıdır. Teolojiye dair yazılarının toplamının en az iki buçuk milyon kelimeden müteşekkil olduğu ve el yazması külliyatındaki en büyük kategoriye teolojik bahislerin oluşturduğu ifade edilmektedir.³ Hayatı boyunca her zaman çeşitli bir okuma yelpazesine sahip olmuştur ve bu ilgi alanları arasında teoloji baş sınırlardadır. Ancak Newton hayattayken teolojik görüşlerini çok açık etmemiştir. Bugün anlaşıldığına göre, Hıristiyanlık anlayışı gelenekten ve özellikle zamanının kabullerinden oldukça farklıdır.⁴ Bunun için teolojiye dair görüşlerini yaşamı sırasında açıktan dillendirmemiştir. En önemli eseri olan *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica*'da (Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri) teolojiye dair bazı yorumları olsa da onun dinî görüşlerini kapsamlı bir biçimde bu eserinden çıkarmak zordur. Bununla birlikte Newton'un vefatının ardından o güne değin yayınlanmamış pek çok el yazması ortaya çıkmıştır.

Newton teolojisinin aydınlatılmasına ilişkin önemli bir dönüm noktası 1991 yılında el yazmalarının büyük bir kısmının kırk üç makara mikrofilm halinde yayınlanmasıyla yaşanmıştır. Bu koleksiyon akademisyenlere Newton'un yayınlanmamış yazılarının kopyalarını bir arada inceleme kolaylığı sağlamıştır. Bununla birlikte Newton belgelerinin uzun bir süre boyunca dünyanın dört bir yanında dağınık bir vaziyette bulunması fiziksel anlamda bunu imkânsız hale getirmiştir. Yedi yıl sonra, Newton'un metinsel mirasının incelenmesinin geleceği için büyük umut vaat eden Newton Projesi'nin kuruluşu gerçekleşmiştir. Newton Projesi el yazması transkripsiyonlarının giderek artan sayıda elektronik formda erişilebilir hale gelmesini sağlamıştır. Buna ilaveten Newton'un düşüncesinin sistematik bir biçimde anlaşılması konusunu yeni bir seviyeye yükseltmiştir. Newton'un günümüze ulaşan teolojik el yazmalarının bu proje tarafından hazırlanan ayrıntılı kataloğu, bu belgelerin çeşitliliğini ve kapsamını ortaya koymaktadır. Son olarak, 1991'den

¹ Enis Doko, *Dâbi ve Dindar* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011), 9-14 Isaac Newton'un hayatıyla ilgili bazı biyografi çalışmalarına örnek olarak bk. Gale E. Christianson, *Isaac Newton* (Oxford & New York: Oxford University Press, 2005); James Gleick, *Isaac Newton* (New York: Vintage, 2003); A. Rupert Hall, *Isaac Newton* (Edinburgh: Cambridge University Press, 1992).

² İshak Arslan, "Evrenin Mekanik Tasarımı: Newton", *Düşüncenin Serüveni* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 1000-1015.

³ Stephen D. Snobelen, "The Theology of Isaac Newton's Principia Mathematica: A Preliminary Survey", *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 52/4 (2010), 378.

⁴ Newton'un şahsi doktoru Richard Mead, o vefat ettiğinde arkadaşına gönderdiği mektupta Newton için "Görüşleri hakkında bildiklerimden şu kadarını söyleyebilirim ki, ortodoks ilahiyatçılarımızın inanç ilkeleri haline getirdiği doktrinlere olmasa da vahye inanan bir Hristiyandı." ifadelerini kullanmıştır. Bk. David Boyd Haycock, "Claiming Him as Her Son: William Stukeley, Isaac Newton and Archeology of Trinity", *Heterodoxy in Early Modern Science and Religion*, ed. John Brooke - Ian Maclean (Oxford: Oxford University Press, 2005), 302.

bu yana kurumlarda, özel ellerde ve müzayedelerde bir avuç teolojik el yazması daha gün ışığına çıkmıştır. Bu el yazmaları boyut ve sayı olarak küçük olsalar da Newton'ın görüşlerinin aydınlatılmasına önemli katkılar sağlamaktadır.⁵ Binlerce sayfadan oluşan bu yazmaların çoğu da onun teolojiyle ilgili görüşlerini muhtevirdir.⁶ Newton'ın bu metinlerinden, kutsal metinlerin analizinden yola çıkarak bir dizi teolojik soruyu anlamaya çalışırken geniş çaplı bir arayışa girdiği anlaşılmaktadır.⁷

Newton, kendi teolojik bakış açısını yansıtan pek çok metin kaleme almıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere ölümünün ardından ortaya çıkan el yazmaları onun teolojik görüşlerini yansıtan en açık metinlerdir. Bu bakımdan, makalemizde söz konusu metinlerden mümkün mertebe faydalanılmıştır. Ayrıca, bir diğer önemli kaynak da onun *Philosophia Naturalis Principia Mathematica* (Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri) isimli eseridir. Bunlara ilaveten, Batı akademik literatürüne bakıldığında ise Newton'ın teolojik görüşlerini ele alan hatırı sayılır kitap ve makale dikkati çekmektedir. Çalışmada bu akademik araştırmalardan da yararlanılmıştır. Ülkemizde Newton'ın Hıristiyanlık anlayışını özellikle teslis hakkındaki düşüncelerini müstakil olarak ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Türkiye'de Isaac Newton'ın teolojiye dair görüşlerini konu edinen belki de tek çalışma Enis Doko'nun kaleme aldığı "Dahi ve Dindar" isimli kitaptır. Yazar bu çalışmasında Newton'a ait birkaç metnin tercümesini yapmakta ve bu metinlere dair birtakım analizlere yer vermektedir. Kitapta Newton'ın teslis hakkındaki görüşlerine de yer verilmektedir ancak bu görüşlerin dinler tarihi perspektifinden detaylı bir değerlendirmesi yapılmamıştır.⁸ Dolayısıyla, makalemizin Türkçe literatürdeki ilgili boşluğu doldurmak için alana mütevazı bir katkı sunacağını ifade edebiliriz.

Principia'nın ikinci (1713) ve üçüncü (1726) baskılarında yer alan *General Scholium* (Genel Açıklama) bölümü, Newton'ın teoloji üzerine nadir yorumlarından bazıları içerir. Bu kısa ama son derece zengin kısım Newton'ın doğa felsefesi ve teoloji düşüncesinin önemli yönlerini bir araya getirir. Newton, *General Scholium*'da hem geleneksel mekanik felsefeye hem de Tanrı'yı Doğa ile özdeşleştiren felsefi anlayışlara yönelik eleştiriler yapmaktadır.⁹ Newton bu bölüme, gök cisimlerinin hareketlerinin Descartes'ın mekanik hipoteziyle nasıl açıklanamayacağını anlatarak başlar. Newton'ın ifadesiyle, bir doğa filozofunun görevi yerçekimini açıklamak için hipotezler "icat etmek" değil olgulardan "önergeler" çıkarmak ve bunları "tümevarım yoluyla" genelleştirmektir.¹⁰

⁵ Stephen D. Snobelen, "To Discourse of God: Isaac Newton's Heterodox Theology and His Natural Philosophy", *Science and Dissent in England, 1688*, ed. Paul B. Wood (Aldershot&Hampshire: Ashgate, 2004), 4; Newton projesiyle ilgili detaylı bilgi için bk. "<https://www.newtonproject.ox.ac.uk/>" (19 Şubat 2024).

⁶ Newton'ın söz konusu el yazmalarının bir bölümü 1936'da bir orta doğu uzmanı olan Abraham Şalom Yehuda (1877-1951) tarafından Londra'daki Sotheby's'de halka açık bir müzayedede satın alınmıştır. Bugün İsrail Ulusal Kütüphanesinde muhafaza edilen bu metinlerin transkripsiyonu ve İngilizce tercümesi yapılmıştır. Metinler için bk. "<https://www.nli.org.il/en/discover/humanities/newton-manuscripts>", ts. (Erişim 29 Aralık 2023); Yehuda'nın elindeki teolojik metinlerin John Maynard Keynes tarafından kendisine verildiği, daha doğru bir ifadeyle Keynes ve Yehuda arasında Newton yazmalarına dair bir değiş tokuş olduğu bilgisi de vardır. Detaylı bilgi için bk. "<https://www.newtonproject.ox.ac.uk/history-of-newtons-papers/sotheby-sale>" (19 Şubat 2024).

⁷ Margaret J. Osler (ed.), *Rethinking the Scientific Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 254.

⁸ İlgili eser için bk. Doko, *Dâbi ve Dindar*.

⁹ Isaac Newton, *Mathematical Principle of Natural Philosophy and His System of the World* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1729), 2/542-547.

¹⁰ Newton, *Mathematical Principle of Natural Philosophy and His System of the World*, 2/542-543.

Bu metodolojik çerçevede, Newton'ın Tanrı hakkındaki tartışmaların, doğal fenomenlerin gözlemine dayandıkları sürece doğa felsefesine ait olduğunu iddia etmesine olanak tanır.¹¹ Buna uygun olarak, Tanrı hakkındaki tartışma, doğanın mükemmel yapısının bir Yaraticının varlığına tanıklık ettiği tasarım argümanının tipik bir ifadesiyle başlatılır.¹² Bunu izleyen Tanrı tanımlamasıyla Newton, doğanın canlı olduğunu ve gizli niteliklerle donatıldığını ima etmediğini açıkça ortaya koyar; aksine Newton'ın Tanrısı, yarattıkları üzerinde mutlak bir hükümdar olarak hüküm süren Kutsal Kitap'ın Tanrı'sıdır. Newton'ın Tanrı'ya ilişkin diğer yorumlarında, Kutsal Kitap tefsiri, erken dönem Kilise ve diğer dinler üzerine on yıllardır sürdürdüğü araştırmalarından mülhem çeşitli düşünce çizgileri bir araya gelmektedir.¹³ Bazı araştırmacıların, Newton'ın hem doğa yasalarına tabi olan hem de gücü yaratılmış doğal mekanizmayı istediği zaman değiştirmeye yeterli, aktif, dualara cevap veren, kehaneti yerine getiren bir Tanrı sentezinde paradoksal bir gerilim olduğunu düşündükleri ifade edilmektedir.¹⁴

Newton'ın "Tanrı" kelimesi hakkındaki iddiaları özellikle ilgi çekicidir. Newton için bu göreceli bir terimdir ve yalnızca "Tanrı" olarak adlandırılan varlığa tabi olduğu söylenen varlıklara atıfta bulunularak tanımlanabilir. Bu akıl yürütmenin sonuçları Newton'ın teolojik el yazmalarında geniş bir şekilde görülmektedir. Onun bakış açısına göre, aynı zamanda bu akıl yürütmenin de bir sonucu olarak doğru ve yanlış tanrılar ve daha yüksek ve daha düşük tanrılar vardır. En yüce Tanrı tanım gereği sadece bir tanedir ve Newton'a göre bu, Kutsal Kitap'ın Tanrısı yani yalnızca Baba Tanrı'dır. Mesih yüce bir Tanrı değildir. Bu nedenle *General Scholium*'dan hareketle teolojik olarak geleneksel teslisçi bir anlayışın izleri sürülebilse de zımni bir teslis eleştirisi olduğu da söylenebilir. Metin on sekizinci yüzyılın başlarında da zaman zaman bu şekilde yorumlanmıştır.¹⁵ Bu çıkarımı doğrular bir biçimde, vefatının ardından keşfedilen el yazmaları Newton'ın hiç de geleneksel bir Hıristiyanlık anlayışına sahip olmadığını göstermektedir.

Bu makalede Isaac Newton'ın Hıristiyanlıkla ilgili görüşleri özellikle teslis bağlamında incelenmektedir. Hıristiyanlık tarihinde kendisine gelene kadar tevarüs eden teslis karşıtı gelenekte Newton'ın hangi bakış açısını temsil ettiğinin tespit edilmesi önemli bir girişim olacaktır. Nitekim Newton teslisi reddeden ilk ve tek Hıristiyan değildir. Hıristiyanlık tarihinde Newton'dan önce de teslis karşıtı görüşleriyle öne çıkan pek çok Hıristiyan düşünür ve ilahiyatçı vardır. Bu doğrultuda makalenin en önemli soruları şunlardır; Newton teslisi niçin reddetmektedir? Gelenek dışı Hıristiyanlık anlayışını inşa ederken hangi düşünce veyahut akımlardan etkilenmiştir? Teslis hakkındaki görüşlerinin özgünlüğü nedir? Newton'ın teslis anlayışı daha önce ortaya çıkmış teslis karşıtı düşüncelerle hangi açılardan benzetilmekte ve hangi yönlerden ayrılmaktadır? Makalede Newton'ın eserleri çerçevesinde bir doküman analizi yapılmakta ve teolojik anlayışının Hıristiyanlık içerisinde hangi düşünce ve

¹¹ Ernest Wolf-Gazo, "Din Bağlamında Newton'ın Bilim Anlayışı", çev. İbrahim Özdemir, *Journal of Islamic Research* 6/4 (1992), 285-289.

¹² "Bu Varlık her şeyi yönetir... her şeyin Rabbi olarak; ve hakimiyetinden dolayı ona Rab Tanrı... ya da Evrensel Hükümdar denir; çünkü Tanrı'nın kullara saygısı vardır; ve Tanrılık Tanrı'nın kullar üzerindeki hakimiyetidir." Bk. Newton, *Mathematical Principle of Natural Philosophy and His System of the World*, 2/544.

¹³ Pablo Toribio, "Newton on Theology", *An Anthology of European Neo-Latin Literature*, ed. G. Manuwald vd. (London: Bloomsbury, 2020), 2; Scott Mandelbrote, "A Duty of the Greatest Moment': Isaac Newton and the Writing of Biblical Criticism", *The British Journal for the History of Science* 26/3 (1993), 283.

¹⁴ Osler, *Rethinking the Scientific Revolution*, 254.

¹⁵ Toribio, "Newton on Theology", 2-3.

akımlarla benzeştiği/ayrıştığı konularının açıklığa kavuşmasında mukayeseli bir metodoloji benimsenmektedir.

1. Isaac Newton'ın Düşüncesinde Teslis

Newton'ın dini ele aldığı çerçevede klasik Hıristiyan teolojisinden çok farklı bir perspektifi yansıtmaktadır. Ona göre gerçek dinin en önemli özelliği, dünyayı insanların tapındığı Tanrı'nın mabedlerinden biri olarak görüp onu inceleyerek hakikatlerini kavramanın en önemli ibadet olduğunu vaz etmesidir. Bundan dolayı Newton, erken dönemlerdeki kendisini dine adanmış kimselerin doğanın gerçek yapısını bilme konusunda diğer insanlardan çok daha yetenekli olduklarını ve bunu teolojilerinin büyük bir parçası olarak gördüklerini ifade etmiştir.¹⁶ Newton bu nedenle eskilerin dünyevi tapınaklar ile göksel tapınak arasında ve dolayısıyla teoloji ile kozmoloji arasında bir bağlantı gördüklerine inanmıştır. Doğanın deneysel olarak incelenmesini içeren ve on yedinci yüzyılın sonları ile on sekizinci yüzyılın başlarında birçok doğa filozofu tarafından savunulan fiziko-teoloji idealinin, antik *prytaneum*'da önceden var olduğunu düşünmüştür. Tanrı hakkındaki bilgi doğada keşfedilebildiği için (tıpkı Tanrı hakkındaki bilginin Kutsal Yazılarda da keşfedilebilmesi gibi) doğanın incelenmesi adına saf ve doğru bir yöntem gereklidir.¹⁷ Newton'ın bu bakış açısı genel geçer teolojik kabullerin çok ötesinde konumlanan bir anlayışın ürünüdür ve bu haliyle İsa-Mesih merkezli Hıristiyan dini düşüncesinin dışında yer alır.

Newton'ın dinî meselelere karşı merakı doğa felsefesine olan ilgisinin belli olmasından çok daha önce ortaya çıkmıştır. Nitekim Kitab-ı Mukaddes'i inancın ve dinî yaşantının merkezine koyan Protestan bir dünyada büyümüştür.¹⁸ Bununla birlikte, metinlerinden anlaşıldığı üzere Newton doğa felsefesi ile teolojiyi çoğu zaman birlikte ele almayı tercih etmektedir.¹⁹ Henüz üniversite yıllarında tuttuğu notlarda Tanrı, yaratılış, ruh ve Kutsal Kitap tefsiri tartışmaları gibi konuların doğa felsefesi hakkında yazdığı bölümde de yer alması bunu kanıtlar niteliktedir.²⁰ Onun düşüncesinde doğa, alçakgönüllü ve tümevarımcı bir metotla okunması gereken bir kitaptır ve böyle okunduğunda kişiyi yaratıcıya götürür. Aynı şekilde Kutsal Kitap'ın da benzer bir yaklaşımla okunması insanı tek ve gerçek Tanrı'ya götürecektir. Aşağıdaki ifadeleri bu anlayışı yansıtan önemli örneklerdendir:

Çıplak gözle bakıldığında nesnelerin en büyük çeşitliliğini sergileyen dünya, felsefi bir anlayışla incelendiğinde iç yapısında çok basit görüldüğü ve ne kadar iyi anlaşılırsa o kadar basitleştiği gibi, bu görülerde de öyledir. Tanrı'nın işlerinin mükemmelliği, hepsinin büyük bir sadelikle yapılmış olmasıdır. O düzenin Tanrı'sıdır, karışıklığın değil. Bu nedenle, dünyanın yapısını anlamak isteyenlerin bilgilerini mümkün olan yalınlığa indirgemek için çaba göstermeleri gerektiği gibi, bu metinleri (Vahiy Kitabı) anlamaya çalışırken de öyle olmalıdır.²¹

¹⁶ Stephen D. Snobelen, "The True Frame of Nature': Isaac Newton, Heresy and The Reformation of Natural Philosophy", *Heterodoxy in Early Modern Science and Religion*, ed. John Brooke - Ian Maclean (Oxford: Oxford University Press, 2005), 223.

¹⁷ Snobelen, "The True Frame of Nature': Isaac Newton, Heresy and The Reformation of Natural Philosophy", 245-246.

¹⁸ Mandelbrote, "A Duty of the Greatest Moment': Isaac Newton and the Writing of Biblical Criticism", 284.

¹⁹ Snobelen, "To Discourse of God: Isaac Newton's Heterodox Theology and His Natural Philosophy", 4.

²⁰ J. E. McGuire - Martin Tamny, *Certain Philosophical Questions: Newton's Trinity Notebook* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 337-9, 356-7, 374-5, 376-7, 406-9.

²¹ Isaac Newton, *Yabuda MS 1.1a*, Jewish National and University Library, 14r.

Yukarıdaki ifadeleri çerçevesinde, Newton'ın bilimsel rasyonalitesinin onun Kutsal Kitap kehanetlerini yorumlama yaklaşımını da etkilediği düşünülmektedir. Bilimsel kanıtlamada olduğu gibi Kutsal Kitap yorumlamasında da doğruluk testlerinin sabitlik ve tutarlılık olduğu vurgulanmaktadır.²² Esasen Isaac Newton'ın bilim ve felsefeye olan ilgisinin temelde Tanrı ve hakikate olan tutkusuyla bağlantılı olduğu çok rahatlıkla söylenebilir. Üvey babası Rahip Barnabas Smith'in 1653'teki ölümünden sonra geride bıraktığı iki ila üç yüz teoloji kitabını erken yaşlarda okumaya başlamış olması teolojiye olan ilgisini gösteren bir durumdur. Cambridge'deki Trinity College'a girdiği 1661 yılında satın aldığı bilinen on kitaptan dördünün teoloji üzerine olması söz konusu ilginin bir başka tezahürüdür.²³ Newton'a göre Hıristiyanlık, Kilise'nin belli bir zaman zarfında bozulmasının ve doktrinsel olarak gerçek inançtan sapmasının dolaylı olarak anlatılmasıyla sahte eklentilerinden arındırılabilir. Hıristiyan dininin aslı sadedir ancak putperestlerin ve kabalacıların kutsal metinleri ahlaki bir anlamdan metafizik bir anlama doğru zorlayarak anlaşılabilir hale getirmeleriyle bozulmuştur.²⁴ Bu bakımdan Hıristiyanlıkla ilgili tüm hususların doğru anlaşılması kilise tarihinin objektif bir biçimde okunmasıyla mümkündür.²⁵

Newton'ın kadiri mutlak Tanrısı ve bu Tanrı'ya bağımlı doğa görüşü bir bütünün iki yarısıdır. Her birinin doğru anlaşılması, sırasıyla doğa ve Kutsal Kitapların da doğru anlaşılmasıyla sonuçlanır. Ancak ona göre Athanasius ve Homoousiusçular (Baba ile Oğul'un aynı özden olduğunu savunanlar) metafizik ve doktriner yenilikler aşılıyarak dinde bir irtidat meydana getirmişlerdir. Descartes ve diğer mekanik filozoflar da doğa felsefesinde yanlış bir yol tutmuşlardır. Doğanın hakikatinin yerine felsefi romantizm getirecek bir yozlaşma ve insani gurur yolu teklif etmişlerdir. Hipotezler, tıpkı doğa felsefesinde katı kürelere ve girdaplara yol açtığı gibi, dinde de maddileşmeye ve teslis gibi "iğrenç" dogmalara yol açmıştır ve her ikisi de putperestliğin biçimleridir.²⁶

Newton, kabalacıların, platoncuların ve gnostiklerin ortak bir yanlış doktrine sahip olduklarını ve bu doktrini din değiştirdikleri sırada Hıristiyan teolojisine aşıladıklarını düşünülmektedir. Bu doktrin, küçük ruhani varlıkların Tanrı'dan türediği ve O'nun özünden olduğu düşüncesidir. Buna ilaveten, bahsedilen grupların bir diğer ortak yanışı südur düşüncesine sahip olmalarıdır. Newton, bu düşüncenin bir sonucu olarak Tanrı'nın zihninde yer alan düşünceleri ya da fikirleri gerçek varlıklar ya da tözler olarak kabul ettiklerini ve bunların erkek ve dişi olduklarını ve hayvanların ürettiği gibi ya da putperestlerin tanrılarının ürettiğini varsaydıkları gibi töz yayarak ürettiklerini düşündüklerini ifade etmektedir. Bu nedenle onları Tanrı'yla özdeş saymışlar ve büyük bir yanlışlığa düşmüşlerdir.²⁷

²² Osler, *Rethinking the Scientific Revolution*, 255-256.

²³ Richard Westfall, *Never at Rest: A Biography of Isaac Newton* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 58,309-310.

²⁴ Isaac Newton, *Yabuda MS 15* (Jerusalem: Jewish National and University Library, 5, 97v).

²⁵ Isaac Newton, *Yabuda MS 11*, Jewish National and University Library, 1r.

²⁶ Frank E. Manuel, *The Religion of Isaac Newton* (Oxford: Clarendon Press, 1974), 58-59; Snobelen, "The True Frame of Nature": Isaac Newton, Heresy and The Reformation of Natural Philosophy", 261.

²⁷ Isaac Newton, *Yabuda MS 15* (Jerusalem: Jewish National and University Library, 7, 108v); Newton başka bir metninde İsa'nın havarilerini metafiziği bilgisiz sıradan insanlara, onların eşlerine ve çocuklarına vaaz etmeleri için gönderip göndermediğini sorarak bu durumu tekraren eleştirmektedir. Bk. Isaac Newton, *Keynes MS. 11*, King's College; Manuel, Newton'ın Athenagoras'ı Mesih'i her şeyin "ideası" olarak adlandırdığı ve onu Platoncuların Logos'u gibi gördüğü için eleştirdiğini aktarır. Bk. Manuel, *The Religion of Isaac Newton*, 71-72.

Newton'a göre, dünyanın tek bir Tanrı tarafından yoktan yaratıldığını inkâr eden ve yüzlerce pagan ruhun, yarı tanrıların, tanrıların ve şeytanların doğuşu ve çoğalmasıyla ilgili masalları hatırlatan böyle bir doktrin, on emrin ilk ve en önemli kuralının inkârı olan yozlaşmanın göstergesidir. Bu yozlaşmanın kaynağını çok gerilerde, ilkel Mısır ve Keldani tek tanrıcılığının, doğadaki güçlere gerçek güçler atfeden karışık bir metafizik putperestliğe dönüşmesinde keşfetmiştir. Bazı araştırmacılar bu konunun on yedinci yüzyılda çokça tartışıldığını ve Newton'ın yaklaşımının bazı erken dönem kilise babalarına ve İbn Meymun'a kadar izlenebilen çağdaş teorilerin bir karışımı olduğu görüşündedir.²⁸

Newton'ın klasik teslis formülasyonuna karşı oluşunun bir diğer nedeni kilise tarihi anlayışıdır. İznik Konsili sonuçlarının Athanasius tarafından çarpıtıldığını ve onun inanç yorumunun ilk Kilise Babalarının gerçek görüşlerinden bir sapmayı temsil ettiğini düşünmektedir. Ona göre Athanasius ve Roma Kilisesi Kilise'ye sahte bir teslis doktrini sokmuş ve büyük irtidat IV. yüzyılda başlamıştır.²⁹ Bu cümleden olmak üzere, teslis karşıtı görüşleriyle bilinen ve günümüz Hıristiyanlarından Üniteryanların öncüsü kabul edilen Michael Servetus'un da benzer bir biçimde İznik Konsili'ni Hıristiyanlığın bozulmaya başladığı an olarak gördüğünü ve konsilde alınan kararların özellikle hipostatik birlik anlayışını reddettiğini burada kaydetmek önemli olacaktır.³⁰

Newton'ın kullandığı eşzamanlı kehanet yorumlama yöntemi Yuhanna ve Timoteos'un mektuplarındaki bazı ayetlerin gerçekliğini sorgulamasına, Hıristiyanlığı yolundan saptıran durumun teslisçi anlayış olduğunu düşünmesine ve Eski Ahit kitaplarına atfedilen geleneksel yazarlardan şüphe etmesine yol açmıştır.³¹ Daha açık bir ifadeyle, Newton teslis doktrininin geleneksel metafizik temeline katılmamakla kalmamış aynı zamanda bunu kanıtlamak için kullanılan Kutsal Kitap metinlerinin (örneğin Yuhanna I ve I. Timoteos: III gibi) de hatalı olduğunu düşünmüştür.³² Newton'a göre Tanrı'nın dili matematiktir. Peygamberlerin dili ise Tanrı'nın amaç ve yöntemlerini insanlara iletmektedir. Newton bu ikisini anlamının, uzlaştırmanın ve yozlaşmış dinin gizlediği hakikatleri deşifre etmenin kendi görevi olduğunu düşünmüştür. Matematikğin problemleri ilahî heybetin çözümlerinde son bulmakta ve matematiksel dil teslis hakkındaki teolojik problemleri çözmektedir.³³

Newton'ın teolojik kabullerini özellikle teslisin uknumları hakkındaki düşüncelerini ele almadan önce belirtmemiz gereken en önemli husus, onun dinî alanda reform niteliği taşıyan düşüncelerinin türedi fikirler olmadığıdır. Özgünlük bakımından evet Newton bilhassa teslis konusunda son derece kendine has yorumlar yapmıştır. Ancak bunları Newton'ın yaşadığı dönem ve coğrafyadan bağımsız okumak konuyu eksik anlamaya sebep olabilir. Yaşadığı çağ itibarıyla bakıldığında zaten Hıristiyanlık bir reform sürecinden geçmektedir. Luther ve Calvin gibi ilahiyatçıların başlattığı hareket Katolik Kilisesi'nin otoritesini çoktan yıkmış, ayrıca dinî alanda daha önce tartışılıyor olsa da görünürlüğü olmayan pek çok mevzuu gün yüzüne çıkarmıştır.³⁴ Sadece dinî düzlemde değil, rönesansın getirdiği ivmeyle bilim ve felsefe

²⁸ Manuel, *The Religion of Isaac Newton*, 69.

²⁹ Thomas C. Pfizenmaier, "Was Isaac Newton an Arian?", *Journal of the History of Ideas* 58/1 (1997), 63-64.

³⁰ Talha Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hıristiyan Michael Servetus* (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2022), 218.

³¹ Mandelbrote, "A Duty of the Greatest Moment": Isaac Newton and the Writing of Biblical Criticism", 294.

³² Herbert McClachlan, *The Religious Opinions of Milton, Locke and Newton* (Manchester, 1941), 101.

³³ Isaac Newton, *Yabuda MS 14*, Jewish National and University Library, 173r-173v.

³⁴ Konuyla ilgili detaylı malumat için bk. J. Leslie Dunstan, *Protestantism* (New York: George Braziller, 1962); Hans J. Hillerbrand (ed.), *The Protestant Reformation* (New York: Harper Perennial, 1968); Mario Colacci,

alanlarında da köklü bir dönüşümün yaşandığı yıllardır.³⁵ Teslis özelinde söylenecek olursa, Michael Servetus gibi düşünürler Newton'dan yaklaşık iki asır önce konuyu tartışmaya açan isimler olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁶ Dolayısıyla konuyu bu geniş çerçeveden ele almak ve Newton'ın Hıristiyanlık hakkındaki düşüncelerini bu bakış açısıyla incelemek doğru olacaktır.

1.1. Baba

1670'lerde Newton kendisini Tanrı Kelamı'nı derinlemesine incelemeye vermişti. Bu süreçte Kitab-ı Mukaddes üzerine yaptığı yoğun çalışmalar onu kısa sürede geleneksel Hıristiyanlığın temel ilkesi olan teslisin Kutsal Kitap sonrası bir bozulma olduğu sonucuna götürdü. Newton'ın teslis karşıtı görüşlerinin referans noktası bizzat Kitab-ı Mukaddes'ti ve bu teolojinin merkezinde Kutsal Kitap'ta "Baba" olarak ifade edilen Tanrı'nın gerçek Tanrı olduğu kabulü yer alıyordu. 1670'lerin başında yazdığı on iki teslis karşıtı ifadeden oluşan bir listenin ikincisinde şu iddiada bulunmaktaydı: "Oğul ya da Kutsal Ruh'a özel bir kısıtlama getirilmeksizin mutlak olarak kullanılan Tanrı kelimesi, kutsal metinlerin bir ucundan diğer ucuna kadar her zaman Baba'yı ifade eder."³⁷ Newton'a göre Baba ve Oğul arasındaki birlik bir töz birliği değil, ahlaki bir irade birliğidir.³⁸ Ayrıca ona göre Tanrı'nın tözü hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmanın da imkanı yoktur:

Onun [Tanrı'nın] nitelikleri hakkında fikirlerimiz vardır, ama herhangi bir şeyin gerçek özünün ne olduğunu bilmeyiz. Cisimlerin sadece şekillerini ve renklerini görürüz. Sadece seslerini duyarız. Sadece dış yüzeylerine dokunuruz. Sadece kokularını alır, tatlarını tadarız; ama içsel özlerni ne duyularımızla ne de zihnimizin herhangi bir refleks eylemiyle bilemeyiz: o halde Tanrı'nın özü hakkında da herhangi bir fikrimiz yoktur.³⁹

Doktrinel yenilikleri ayıklamaya ve ilk Hıristiyanların "orijinal" inancını geri kazanmaya kararlı olan Newton, Snobelen'in ifadesine göre 1675'lere geldiğinde eski "sapkınlık" olan Ariusçuluğa⁴⁰ benzer bir Tanrı görüşüne ulaşmıştı. Newton üzerine yazan düşünce tarihçileri, onun teslis anlayışına ilişkin değerlendirmelerinde geniş bir yelpazeye sahiptir. Bunlardan kimi onu bir Arius takipçisi olarak tanımlarken kimileri onun bir Üniteryan olduğunu dillendirmekte, çok az sayıda da olsa bir kesim ise onun ortodoks (mezhep anlamında değil) bir inanca sahip olduğunu ifade etmektedir. Buna ilaveten Frank Manuel gibi bazı araştırmacılar ise Newton'ın teolojik ve kristolojik pozisyonunun herhangi bir akım veyahut grup içerisinde değerlendirilmemesi gerektiği kanaatinde dir.⁴¹

The Doctrinal Conflict Between Roman Catholic and Protestant Christianity (Minneapolis: T. S. Denison, 1962).

³⁵ Susan Wise Bauer, *Rönesans Dünyası*, çev. Mehmet Morali (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013); Quentin Skinner, *Modern Siyasal Düşüncenin Temelleri: Rönesans*, çev. Eren Buğlalılar - Barış Yıldırım (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2014).

³⁶ Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hıristiyan Michael Servetus*.

³⁷ Isaac Newton, *Yabuda MS 41*, Jewish National and University Library, 25.

³⁸ Newton, *Yabuda MS 41*, 25.

³⁹ Newton, *Mathematical Principle of Natural Philosophy and His System of the World*, 2/546.

⁴⁰ Sadece Snobelen değil Newton'ı bir Ariusçu olarak tanımlayan farklı araştırmacılar da vardır. Örnek için bk. Mandelbrote, "A Duty of the Greatest Moment": Isaac Newton and the Writing of Biblical Criticism", 283; Thomas C. Pfizenmaier, "Was Isaac Newton an Arian?", 315; Manuel, *The Religion of Isaac Newton*, 58.

⁴¹ Snobelen, "The True Frame of Nature": Isaac Newton, Heresy and The Reformation of Natural Philosophy", 232-233.

Newton'a göre Kitab-ı Mukaddes'in ve gerçek Hıristiyanlığın tek Tanrısı olan Baba, ezeli ve ebedidir, her yerde hazır ve nazırdır, her şeyin bilgisi kendisinde olandır, yücedir, Dünya'yı ve gökleri yaratandır. O hiçbir mahlukatın görmediği ve göremeyeceğidir. O'nun haricindeki tüm varlıklar zaman zaman görülebilmektedir. Baba'nın kendinde var olan yaşam yine onun iradesiyle Oğul'a verilmiştir.⁴²

L.T. More gibi bazı araştırmacılar Newton'ı her ne kadar bir Ariuşçu olarak görmeye eğilimli olsalar da bu nitelendirmeyi tereddütsüz bir biçimde yapmak hiç de kolay değildir. Arius'un arkadaşı Nikomedialı Eusebius'a yazdığı bir mektuptan anlaşıldığına göre Ariuşçuluğun iki temel kabulü vardır. Bunlardan ilki Oğul'un yaratılmış olduğu, yoktan var edildiği ve bu anlamda diğer yaratılmışlar gibi olduğudur. İkincisi ise Oğul'un var olmadığı bir zaman olduğu yani Oğul'un ezeli olmadığı anlayışıdır.⁴³ Bu iki temel nokta Newton için de geçerlidir ancak yalnızca bunlardan hareketle onu bir Ariuşçu olarak tanımlamak doğru olmayabilir. Nitekim diğer başlıkta da ifade edileceği üzere Newton'ın İsa Mesih'i bir peygamber olarak görüşü ve onu yalnızca bir beşer olarak nitelendirmesi Ariuşçu düşüncelerden onu uzaklaştırmaktadır. Zira Arius'a göre İsa Mesih yaratılmış olsa da derece itibarıyla diğer insanlardan farklıdır.⁴⁴

Newton Baba'yı tarif ederken O'nun hareketsiz olduğunu, oysa mahlukatın bir yerden başka bir yere hareket edebildiğini ifade etmektedir. Ayrıca Newton, hiçbir şeyin O'ndan daha dolu ya da daha boş olmadığını dillendirmekte ve O'nun doğanın ebedî zorunluluğu olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla, Newton için fiziksel evrenin açıklanmasında Tanrı kilit bir roledir.⁴⁵ Baba, insanoğlunu yaratmıştır ve insana hayatını devam ettirebilmesi için gerekli tüm nimetleri bahşetmiştir. Bundan dolayı bahşettiği tüm nimetler için O'na şükür borçluyuzdur. İsteklerimizin ve dualarımızın kabul edilmesi için yalnızca O'ndan yardım istemeliyizdir.⁴⁶ Bu çizgide onun kendi tasavvurundaki Tanrı üzerine sözleri dikkat çekicidir:

O ezeli ve ebedidir, her şeye gücü yeter ve her şeyi bilir, yani ezelden ebede kadar kalıcıdır ve sonsuzdan sonsuza kadar mevcuttur; her şeye hükmeder ve olan ya da olabilecek her şeyi bilir. O sonsuzluk ve ebediyet değil, ebedî ve sonsuzdur; süre ve mekân değil, kalıcı ve mevcut olandır.⁴⁷

Newton burada hem Tanrı'nın ebediliği ve her yerde hazır ve nazır oluşu hakkında derin bir kavrayışa sahip olduğunu göstermekte hem de panteizme karşı olarak bugün klasik teizmin tarafında yer aldığını belli etmektedir. Ayrıca, her yerde hazır ve nazır olan Tanrı'dan bahsederken yalnızca Baba'yı kastettiği ve böylece teslis uknumlarının eş değer tanrılar olduğu inancını reddettiği görülmektedir. Bu anlayış *General Scholium*'un Newton'ın çağdaşları tarafından gözden kaçırılan yönünü temsil eder ancak Newton'ın el yazmalarıyla doğrulanabilen anti-teslisçi bir tavrıdır.⁴⁸ Ayrıca Newton'ın evren tasavvuru metafizik

⁴² Newton, *Yabuda MS 41*, 25.

⁴³ William G. Rusch, *The Trinitarian Controversy, in Sources of Early Christian Thought Series* (Philadelphia: Fortress Press, 1980), 17.

⁴⁴ Rusch, *The Trinitarian Controversy, in Sources of Early Christian Thought Series*, 30.

⁴⁵ Abdülhan Ünlüsoy, *Postmodern Teoloji* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021), 53.

⁴⁶ Newton, *Yabuda MS 41*, 25; Westfall, *Never at Rest: A Biography of Isaac Newton*, 315-316; Newton Katolik Kilisesi'ne de muhalif olacak bir biçimde Tanrı'nın rahmetine mazhar olmak adına azizlere ve meleklerle dua edilmesi konusunda da olumsuz bir kanaate sahiptir. Bk. Isaac Newton, *Yabuda MS 15* (Jerusalem: Jewish National and University Library, 4, 67v).

⁴⁷ Newton, *Mathematical Principle of Natural Philosophy and His System of the World*, 2/545.

⁴⁸ Haycock, "Claiming Him as Her Son: William Stukeley, Isaac Newton and Archeology of Trinity", 301.

mülahazalardan arındırılmış değildir. Çünkü Tanrı'nın doğasına ilişkin iradeci teorisinde Tanrı, ister doğrudan özel takdir eylemleri yoluyla ister tasarım argümanında açığa çıkan genel takdirin yaratıcı eylemi yoluyla dolaylı olarak olsun, her zaman doğayı denetlemektedir.⁴⁹

Buna ek olarak, Tanrı hakkında kendi teolojik el yazmalarında bulunan kavramların bir izdüşümünü burada da görmek mümkündür.⁵⁰ Daha önce de zikredildiği üzere Newton'ın "Tanrı" kavramı hakkında söyledikleri ayrıca dikkate değerdir. Zira ona göre Tanrı isminin veya isimlerinin meleklere veyahut krallara verilmesinde herhangi bir sorun yoktur. Problem olan durum, meleklere ve krallara Yahudilerin Tanrısı'na tapar gibi tapmaktır. Çünkü Kutsal Kitap'ın bu husustaki emri açıktır: "Tanrı'n Rabb benim. Benden başka tanrın olmayacak."⁵¹ Dolayısıyla Newton'a göre Baba, biz de dahil olmak üzere her şeyin kaynağı "bir" olandır. Yüce Tanrı olarak tapınılmayı hak eden yalnızca O'dur.⁵²

Newton'ın Tanrı hakkındaki bu düşüncelerinden açıkça görüldüğü üzere o mutlak monoteist bir Tanrı anlayışına sahiptir. Baba hakkındaki tasvirlerinin pek çoğu geleneksel Hıristiyan anlayışındaki Baba Tanrı ile örtüşse de yalnızca O'na dua edilmesi ve yalnızca O'ndan yardım istenilmesi yönündeki telkinleri klasik teslis taraftarlarından onu ayıran en önemli detaylardır. Özellikle kendi dönemindeki teslis yanlısı Anglikan dindaşlarının bakış açısına göre bu düşünceler en derin sapkınlık alametidir.⁵³ Bundan dolayı Newton'ın Tanrı ile ilgili söz konusu teolojik tutumu kendi zamanı için hem reformist hem de "sapkın" olarak tanımlanabilir. Yaşadığı dönemde çok az kişi tarafından bilinmesine rağmen, İngiltere Kilisesi'nin on yedinci yüzyılın sonları ve on sekizinci yüzyılın başlarındaki Üniteryan muhalifleriyle⁵⁴ benzer radikal söylemleri paylaşıyor olması bize Newton'ı da bir Üniteryan olarak tanımlayabilmenin imkanını vermektedir.⁵⁵

1.2. Oğul

Newton'ın 1710'dan sonra kaleme aldığı düşünülen "Tanrı ve Mesih Üzerine On İki Makale"sinde İsa Mesih ile ilgili onun düşüncelerini çok net bir biçimde ortaya koyan şu ifadeler yer alır: "Her zaman yaşayan, her yerde var olan, her şeyi bilen, her şeye kadir, göğün ve yerin yaratıcısı olan tek bir Baba Tanrı ve Tanrı ile insan arasında tek bir aracı vardır: İnsan Mesih İsa."⁵⁶ İsa'yı burada bir beşer olarak zikretmesi kristolojik bakış açısının açılımlarını göstermesi bakımından önemlidir. Burada İznik Konsili'nde gördüğümüz "Tanrı'dan Tanrı,

⁴⁹ Osler, *Rethinking the Scientific Revolution*, 257.

⁵⁰ Snobelen, "The Theology of Isaac Newton's Principia Mathematica: A Preliminary Survey", 402.

⁵¹ Çıkış 20: 2-3.

⁵² Newton, *Yabuda MS 41*, 25; Westfall, *Never at Rest: A Biography of Isaac Newton*, 315-316.

⁵³ Snobelen, "The True Frame of Nature': Isaac Newton, Heresy and The Reformation of Natural Philosophy", 233.

⁵⁴ William Freke ve Stephen Nye gibi isimler örnek olarak verilebilir. Bk. Haycock, "Claiming Him as Her Son: William Stukeley, Isaac Newton and Archeology of Trinity", 311.

⁵⁵ Monoteist karakterli teslis karşıtı bir hareket olan Üniteryanizm'in İngiltere'deki varlığıyla ilgili bk. İsmail Yılmaz, *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994), 80-87; Newton'ın mutlak tek tanrıci yaklaşıma etki eden faktörler üzerine çeşitli tartışmalar yapılmaktadır. Bunlardan en meşhuru onun yaşadığı dönemde ses getiren hareketlerden biri olan Socianizm'dir. Bununla birlikte, Newton'ın düşüncelerinin Socianistlerle uyumadığını fakat onun İbn Meymun ekolüne mensup bir tek tanrıci olduğunu dillendiren yaklaşımlar da vardır. Bk. Thomas C. Pfizenmaier, "Was Isaac Newton an Arian?", 58.

⁵⁶ Isaac Newton, *Keynes MS. 8* (Cambridge UK: King's College, 1r.).

nurdan nur, hakiki Tanrı'dan hakiki Tanrı"⁵⁷ anlayışına tamamen ters bir İsa Mesih inancı vardır. Bu kristoloji, geleneksel Hıristiyanlık perspektifinden de Ariusçu İsa yaklaşımından da uzaktır. Bununla birlikte Hıristiyan mezhepleri içerisinde Üniteryanizm olarak ifade edilen hareketin İsa Mesih inancıyla Newton'ın pozisyonunun paralel olduğu izlenimi vardır.

Newton'ın düşüncesinde Tanrı, her şeyin sahibi kadiri mutlak bir güç olarak karşımıza çıkar. Geçmiş ve geleceğe ait bilginin de bütünü onda toplanmıştır. Ancak O, şeylerin bilgisini İsa Mesih'e anlatmıştır. Gökte, yerde ve dahi yer altında Baba'dan geleceğin bilgisini almaya layık tek kişi İsa Mesih'tir.⁵⁸ Çünkü bu özelliği ona veren bizzat Tanrı'nın kendisidir. Bu çerçeveden bakıldığında Newton'a göre İsa bir peygamberden başkası değildir.⁵⁹ İsa gelmeden önce de geldikten sonra da Tanrı'ya karşı yapılan her türlü tazim yine aynı şekilde Tanrı'ya yapılmaya devam etmektedir. İsa'nın gelişi Baba'ya hasredilen ibadetleri veyahut yüceltmeyi herhangi bir biçimde değiştirmemiş ve azaltmamıştır.⁶⁰ Bu düşünce geleneksel Hıristiyanlık anlayışıyla doğrudan çatışan bir pozisyon olarak okunmalıdır. Zira Hıristiyanlık İsa Mesih merkezli bir dindir. Geleneksel Hıristiyanlıkta Baba'ya yapılan her türlü tazim aynı şekilde Oğul'da yapılır ve Oğul da Baba'yla eş değer bir Tanrı olarak yüceltme görür.⁶¹ Dolayısıyla Newton'ın bu ifadelerinin onun Hıristiyanlık anlayışının kendine özgü bir çerçeveyi yansıttığı ifade edilebilir.

Newton'ın Oğul hakkında söyledikleri yalnızca bunlarla sınırlı değildir. Örneğin, "Aracılık için İsa'ya yalvarmak zorunda değiliz. Eğer Baba'ya doğru düzgün yalvarırsak o bizim bağışlanmamıza vesile olacaktır. Etkili dualar Oğul adıyla Baba'ya yapılan dualardır. Yüce Tanrı olarak tapınılacak olan yalnızca Baba'dır. İsa'ya ise sadece katledilerek ve kanıyla kefaretimizi ödeyerek bizi kral ve papaz yapan Efendi, Mesih, büyük Kral, Tanrı'nın Kuzusu olarak tapacağız."⁶² şeklindeki açıklamaları yine İsa'yı bir peygamber olarak gördüğüne delil olabilecek ifadelerdir. Ayrıca, *General Scholium*'da her yerde hazır ve nazır bir Tanrı sunumu, mutlak uzayın Tanrı'nın uzamsal her yerde bulunuşunun bir yüklemi olduğu inancıyla bağlantılı olmakla kalmaz, aynı zamanda teslis karşıtı bir sonuca da sahiptir.⁶³ Çünkü Newton, şahsi el yazmalarında hareket edemezlik sıfatına sahip olanın Oğul değil, yalnızca Baba olduğu konusunda kararlıdır.⁶⁴

Kullandığı argümanlar, heterodoks kristolojide devrim niteliğinde yenilikler olmasalar da özgün bir yöne sahiptir. Newton'a göre, Tanrı ismi Kutsal Metinlerde hiçbir zaman teslisin üç kişisinden birden fazlasını aynı anda ifade etmek için kullanılmamıştır. Tanrı kavramı Oğul ya da Kutsal Ruh'la ilgili özel bir kısıtlama olmaksızın geçtiğinde her zaman Baba'yı ifade etmektedir.⁶⁵ Oğul'un Baba'nın iradesine bağımlı olduğunu itiraf etmesiyle, Baba'nın daha büyük olduğunu kabul etmesiyle ve gelecekteki tüm şeylerin öngörüsünün yalnızca

⁵⁷ Charles Joseph Hefele, *A History of Christian Councils*, çev. William R. Clark (Edinburgh: T&T Clark, 1891), 294; Turhan Kaçar (ed.), *İzmit Konsili'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 20223), 219.

⁵⁸ Newton, *Yabuda MS 41*, 25, 25; Westfall, *Never at Rest: A Biography of Isaac Newton*, 315-316.

⁵⁹ Louis Trenchard More, *Isaac Newton: A Biography 1642-1727* (New York: C. Scribner's Sons, 1934), 642-643.

⁶⁰ Newton, *Yabuda MS 41*, 25.

⁶¹ Hefele, *A History of Christian Councils*, 293-295.

⁶² Newton, *Yabuda MS 41*, 25.

⁶³ Newton, *Mathematical Principle of Natural Philosophy and His System of the World*, 2/243-246.

⁶⁴ Newton, *Keynes MS*. 8 (1r.).

⁶⁵ Manuel, *The Religion of Isaac Newton*, 59.

Baba'da olduğunu kabul etmesiyle Baba'nın Oğul'dan farklı oluşunu kanıtlamaktadır. Oğul'un nitelikleri Baba tarafından bahşedildiği için doğalarının bir ve aynı olduğunu söylemek büyük hatadır. Şayet Baba ve Oğul egemenlikte birleşirlerse, Oğul Baba'ya tabi olur ve onun tahtında oturursa, onlara iki Tanrı demek, bir Kral ve onun vekiline iki kral demekten daha kolaydır.⁶⁶

Tanrı'nın doğasını Kutsal Kitap'ta açıklandığı şekliyle ya da "Doğa Kitabı"nda açıklandığı şekliyle okumak akıl ve inanç arasındaki ilişki bağlamında Newton nazarında herhangi bir problemi beraberinde getirmez. Bu doğrultuda, Newton'ın hem Mesih'in doğası hem de Baba Tanrı'nın doğası hakkında vardığı sonuçlar çoğunlukla Kutsal Kitap referanslıdır ve bu sonuçların geneli "Oğul birçok yerde Baba'nın iradesine bağlı olduğunu itiraf eder" anlayışıyla temellendirilir:

Baba'nın yüce olarak adlandırılması uygun bir sıfattır. Çünkü her şeye kadir Tanrı'dan her zaman Baba'yı anlarız. Yine de bu, Oğul'un yüceliğini sınırlamak için değildir çünkü Baba'nın yaptığını gördüğü her şeyi O'da yapar (Baba'nın izni ve iradesiyle). Ancak tüm gücün aslında Baba'da olduğunu, Oğul'un kendisinde hiçbir güç olmadığını ve esasen tüm gücünü Baba'dan aldığını O da kabul eder. Ayrıca kendi başına hiçbir şey yapamayacağını itiraf eder.⁶⁷

Nihayetinde Newton'ın anlayışında tüm tazimin son bulunduğu kişi yalnızca Baba'dır. Burada İsa'ya ilk emri (on emrin) ihlal etmeden "Tanrı" diyebilirsek de ona "Her şeye gücü yeten Tanrı" olarak değil, sadece hükümdarlık makamıyla ilişkili olarak, "Rab, Mesih, Büyük Kral ve Tanrı Kuzusu" gibi sıfatları kullanabiliriz. Bu bakımdan Newton teolojisine göre Mesih'e ontolojisi temelinde değil Hıristiyanlık içerisinde ifade ettiği anlam bakımından bir tazim söz konusudur:

Kutsal kitapta İsa Mesih'e yapmamız emredilen tazim onun ölümüne ve Tanrı'nın sağına yüceltilmesine bağlanmıştır. Ona Rabbimiz ve Kralımız olarak saygı duyarız ancak gerçek yüceltme Baba'ya yöneliktir. Oğul'a yapılması gereken yüceltmeyi Baba'ya yaparsak Patripaşçı oluruz. Baba'ya yapılması gereken tapınmayı Oğul'a yapmak da iki yaratıcı ortaya çıkarmak ve çoktanrıçılıktan suçlu olmak anlamına gelir. Her iki durumda da pratikte Baba ve Oğul'u inkâr etmiş oluruz. Tanrı'ya (Baba) ve Kuzu'ya (İsa Mesih) birlikte kutsama, onurlandırma, yüceltme verebiliriz ama bu farklı açılardan olmalıdır. Tanrı'ya, yeri ve göğü yaratan her şeye gücü yeten Baba Tanrı olduğu için; Kuzu'ya ise bizim için öldürülen, günahlarımızı kendi kaniyle temizleyen ve Baba Tanrı'nın sağına yüceltilen Rab olduğu için bir yüceltme söz konusudur. Onlara tazim gösterirken erken dönemki imanda onlara verilen karakterlere sadık kalmalıyız. O zaman güvende oluruz.⁶⁸

Yukarıdaki ifadeler Newton'ın Oğul'a yüklediği pozisyonu çok açık bir biçimde göstermektedir. Onun Oğul'u geleneksel Hıristiyanlık öğretisinde yer alan teslisin ikinci unsuru olan Oğul değildir. Bu yüzden de mevzu bahis kabulü "batının bu garip dini" ve "üç eşit Tanrı kültü" olarak nitelendirmekten çekinmemiştir.⁶⁹ En önemlisi, Newton'a göre yüce hâkimiyete sahip bir Tanrı, özü bakımından bölünemezdir. Tanrısallığın herhangi bir

⁶⁶ Isaac Newton, *Yabuda MS 15* (Jerusalem: Jewish National and University Library, 7, 154r).

⁶⁷ Isaac Newton, *Yabuda MS 14*, Jewish National and University Library.

⁶⁸ Isaac Newton, *Yabuda MS 15* (Jerusalem: Jewish National and University Library, 46); Isaac Newton, *Yabuda MS 15* (Jerusalem: Jewish National and University Library, 68).

⁶⁹ Isaac Newton, *Yabuda MS 1.4*, Jewish National and University Library, 50; Isaac Newton, *Yabuda MS 11*, Jewish National and University Library, 7.

putperestlik biçiminde bu şekilde seyreltilmesi Newton'ın yaşamı boyunca temel teolojik kaygılarından biri olmuştur. Gerçek ve yüce hâkimiyetin Rab Tanrısı dışında herhangi bir şeye tapınmak, Tanrı'nın hâkimiyetinin mutlak doğasını azaltır ve putperestlik teşkil eder.⁷⁰

Sobelen, 1726'daki baskısında yer alan bir başka eklemede *General Scholium*'un teslis karşıtı argümanını daha da güçlendirdiğini dile getirmektedir. “Farklı zamanlarda, farklı duyu ve hareket organlarında bulunan her duyarlı ruh aynı bölünmez kişidir” ifadesini birkaç satır sonra “Tanrı her zaman ve her yerde bir ve aynı Tanrı'dır” ifadesiyle takip eden Newton, Üniteryan Hıristiyan inancının “Tanrı birdir” (Deus est unus) ifadesini *Principia*'ya yerleştirmeyi hem de kendi dindaşlarına göre “sapkın” bir inanç olan Tanrı'nın tek kişiliğini ima etmeyi başarmıştır. Bu teslis karşıtı anlayış çerçevesinden bakıldığında, Newton'ın yaratılışın birliğinin Tanrı'nın birliği üzerine kurulu olduğuna dair kanaatinin daha da önem kazandığı anlaşılmaktadır.⁷¹

Yine *General Scholium*'dan anlaşıldığı üzere, Newton'ın düşüncesinde Baba Oğul'a güç, egemenlik ve otorite vermiştir. Bu bakımdan İsa Mesih'in yüceltilmesi gereken tek nokta budur. Bunun haricinde evrenin nihai ve temel ilkesi olarak Baba'nın yanında Oğul'a da aynı vasıfları vermek söz konusu değildir.⁷² Onun nazarında teslisçiler bu yanılığa düşmüşler ve Baba'nın otoritesini ve birliğini tehlikeye atmışlardır. Oysa Oğul her şeyi Baba'dan alır, ona tabi olur, onun iradesini yerine getirir, onun tahtında oturur ve ona Tanrım der.⁷³

Newton putperestler ve gnostiklerin sadece putlarının değil insan ve yıldız ruhlarının da yüce Tanrı ile tek bir özden olduğunu varsaydıklarını ve zaten onlara taptikları için putperest olduklarını düşünmektedir. Ayrıca, bu görüşte olanların Mesih'in Baba ile tek bir özden olduğuna inanabileceklerini ancak bunun onu (İsa Mesih) sıradan bir insandan daha fazlası yapmayacağını ifade etmektedir. Ona göre tapınılma hakkı veren şey özdeşlik değil, güç ve egemenliktir. O da yalnızca Baba için geçerlidir.⁷⁴ Mesih'in özünü Tanrı'nın özüyle birleştirmek küfürlerin en büyüğüdür.⁷⁵ Dolayısıyla Newton için İsa Mesih yalnızca Tanrı'nın emirlerini yerine getiren bir beşerden başkası değildir.

Bugün dahi Hıristiyan camianın kahir ekseriyeti İznik Konsili'nde (325) üzerinde ittifak edilen kredoya iman etmektedir. Burada alınan kararlara göre İsa “yegâne doğurulmuş, Baba ile aynı özden (*homoousius*) olan, Tanrı'dan Tanrı, nurdan nur, gerçek Tanrı'dan gerçek Tanrı olan, tevlid edilen, yaratılmamış olan, Baba ile aynı tabiatla (*homoousius*) olan, gökte ve yerde bulunan, her şeyin O'nun vasıtasıyla yapıldığına, biz insanlar ve bizim kurtuluşumuz için semadan indiğine, bedenleştiğine ve insan olduğuna” inanılan gerçek bir Tanrı'dır.⁷⁶ Oysa Newton'ın düşüncesinde yukarıda İsa Mesih için anılan tüm sıfatlar yalnızca Tanrı için geçerli olan ifadelerdir. Ayrıca o, Athanasius hakimiyetinde şekillenen İznik Konsili'ne de eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Newton Athanasius'u yalancılık, cinayet, zina ve İskenderiye okulunun kanonlarını karşı fitne ve şiddet yoluyla ele geçirmekle suçlamıştır. Dahası, Newton'a göre Athanasius'un Tyre Konsili'nde makamından azledilişi doktrin

⁷⁰ Isaac Newton, *Yabuda MS 14*, Jewish National and University Library, f. 9v.

⁷¹ Snobelen, “The True Frame of Nature’: Isaac Newton, Heresy and The Reformation of Natural Philosophy”, 256.

⁷² Newton, *Mathematical Principle of Natural Philosophy and His System of the World*, 2/544-545.

⁷³ Isaac Newton, *Yabuda MS 15* (Jerusalem: Jewish National and University Library, 47).

⁷⁴ Newton, *Yabuda MS 15* (47).

⁷⁵ Newton, *Yabuda MS 15* (7, 154r).

⁷⁶ Hefele, *A History of Christian Councils*, 294.

konusundaki tartışmalardan değil, Piskopos olarak uyguladığı çirkin taktiklerle ilgilidir.⁷⁷ Bu düşünceleriyle Newton geleneksel Hıristiyanlık içerisinde tanımlanabilecek biri değildir. Onun Hıristiyanlık anlayışı, bu makalenin de ileri sürdüğü üzere yine Hıristiyan dünyasında günümüzde de varlığını devam ettiren Üniteryan Hıristiyanların anlayışıyla örtüşmektedir.

2. Bir Üniteryan Olarak Isaac Newton

Geleneksel Hıristiyan anlayışına göre teslis formülasyonunda Oğul'un doğasının Baba ile aynı olduğunu temellendiren en önemli Kutsal Kitap referanslarından biri Yuhanna 10: 30'da yer alan "Ben ve Baba biriz" ifadesidir. Newton bu pasajı hiç de Hıristiyan geleneğinde olduğu şekliyle yorumlamaz ve şunları söyler: "Bu nedenle İsa kendisini Tanrı'nın Oğlu olarak adlandırarak ve ben ve Baba biriz diyerek, Baba'nın kendisini kutsadığını ve dünyaya gönderdiğini söylemekten başka bir şey kastetmemiştir."⁷⁸ Buradan Newton'ın söz konusu metni İsa ve Baba'nın ontolojik olarak bir olduğu şeklinde anlamadığı açıktır. Daha ziyade, Baba'nın onu bir amaç için kutsadığını ve aralarındaki ilişkinin tamamen amaca yönelik olduğunu düşünmektedir. Ayrıca bu düşüncenin bir yansıması olarak da Platoncuları, Kutsal Kitap'ta İsa Mesih hakkında kullanılan "Tanrı Kuzusu", "İnsanoğlu", "Tanrı'nın Oğlu" gibi isimlere ezoterik anlamlar yüklemekle suçlamakta ve "Bütün bunların Platoncu düşüncelerle ya da metafizikle ne ilgisi var anlamıyorum" diye eleştirmektedir. Onun anlayışına göre kutsal yazılar insanlara metafiziği değil, ahlakı öğretmek için verilmiştir.⁷⁹

More, bu düşüncelerin -şayet bir kategoriye yerleştirilecekse- onun bir Üniteryan olarak değerlendirilebilmesine (her ne kadar kendisi bu düşüncede olmasa da) delil olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰ Ayrıca, Newton'ın teslis karşıtı argümanlarının birçoğunun paralelleri birer Newton takipçisi olan Samuel Clarke ve William Whiston'ın yazılarında ve açık bir Üniteryan olan Thomas Emlyn, Hopton Haynes ve Sosyanist Samuel Crell'in metinlerinde de bulunabilir. Newton da bazı Üniteryanların eserlerini titizlikle incelemiştir ancak her zaman kendi yolunu bulmaya çalışmıştır. Tüm bunlardan hareketle onu bilinen "sapkınlık" kategorilerinden birine -Arian, Socinian, Üniteryan ya da Deist- dahil etmek tartışmalı bir konudur.⁸¹ Bununla birlikte, bu çalışmada onun bir Üniteryan olarak değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Gelinek noktada, söz konusu iddiayı temellendirmek için Üniteryan düşüncede teslisin uknumlarından Baba ve Oğul konusunun nasıl değerlendirildiğinin incelenmesi önem arz etmektedir.

2.1. Üniteryanizm'de Baba

Üniteryanizm'in Hıristiyanlık anlayışına baktığımızda, hareketin ortaya çıkışından günümüze kadar teslis karşıtı bir ekol olarak ön plana çıktığını söylemek mümkündür.⁸² Söz konusu anlayışın kökleri ise Hıristiyanlık tarihi içerisinde 16. Yüzyılda yaşamış olan Michael Servetus'a (1509-1553) dayanmaktadır. Nitekim Servetus bu hareketin öncüsü ve kurucusu

⁷⁷ Mandelbrote, "A Duty of the Greatest Moment": Isaac Newton and the Writing of Biblical Criticism", 301; Isaac Newton, *Keynes MS. 10*, King's College.

⁷⁸ More, *Isaac Newton: A Biography 1642-1727*, 643.

⁷⁹ Isaac Newton, *Yabuda MS 15* (Jerusalem: Jewish National and University Library, 7, 190r).

⁸⁰ More, *Isaac Newton: A Biography 1642-1727*, 643.

⁸¹ Manuel, *The Religion of Isaac Newton*, 58.

⁸² İbrahim Kaplan, "Üniteryanizm ve Teslis Eleştirisi", *Turkish Academic Research Review* 6/4 (31 Aralık 2021), 92-95; Talha Fortacı, "Üniteryan Evrenselci Cemiyeti ve Günümüz Hıristiyanlığındaki Yeri" (Dinler Tarihi Lisansüstü Sempozyumu I, Ankara: ASBÜ Yayınları, ts.), 754-762.

kabul edilmektedir.⁸³ Bu bakımdan Üniteryanizm'in Baba ve Oğul hakkındaki yaklaşımını irdelerken Servetus'un konuyla ilgili görüşlerine odaklanmak doğru olacaktır.

Michael Servetus tarihte teslis karşıtı görüşleriyle tanınmış ve Protestanlığın önemli isimlerinden John Calvin ile yürüttüğü teolojik tartışmalar ve teslis hakkında yazdığı eserlerle meşhur olmuş bir isimdir.⁸⁴ Hıristiyanlık hakkındaki gelenek dışı görüşleri sebebiyle zamanında büyük tepki çekmiştir ve nihayetinde düşüncelerinden vazgeçmemesi sebebiyle 1553'te Cenevre'de yakılarak öldürülmüştür.⁸⁵ Servetus'un Tanrı öğretisinin temelinde Tanrı'nın tekliği ve değişmezliği vardır. O, Tanrı'nın sonsuz olduğunu, tek olduğunu ve bölünemez olduğunu düşünmektedir.⁸⁶ Buna ilaveten Servetus'a göre Tanrı kendi içinde anlaşılabilir olsa da varlığını yaratılış aracılığıyla bilinir kılmaktadır. Bu vesileyle yalnızca canlılar değil cansız varlıklar da Tanrı'nın bir tezahürü olmaktadır.⁸⁷

Servetus'un teslis hakkındaki görüşleri incelendiğinde onun geleneksel teolojik kabulde teslis uknumları için kullanılan *ousia* (öz), *hypostasis* (şahsiyet) ve *person* gibi kavramları kullanmayı tercih etmediği, bunların yerine varlık (*being*) kavramını kullanmayı yeğlediği görülmektedir. Ayrıca eserlerinde varlık olarak adlandırdığı her uknum için detaylı izahlar yapmıştır. Teslis uknumları için şahıs (*person*) kavramını kullanmaya istekli olsa da bu kavramın genellikle yanlış anlamda kullanıldığını düşündüğü için bundan geri durmuştur.⁸⁸ Daha önceden de ifade edildiği üzere Isaac Newton da İznik Konsili'nde alınan kararlara eleştirel bir gözle yaklaşmaktadır. İznik Konsili'nin içeriğine bakıldığında ise *ousia*, *hypostasis* ve *homoousius* gibi kavramların inanç esaslarını formüle ederken kullanıldığı görülmektedir. Bu bakımdan Servetus ve Newton'ın bu konuda benzer bir pozisyonda olduklarını söylemek mümkündür.

Üniteryanizm'de Tanrı (Baba) tek, ezeli, ebedi ve kâdir-i mutlaktır ancak Baba hiçbir zaman teslisin bir uknumu olarak değerlendirilmez. Tanrı "Baba" şeklinde nitelendirilmektedir zira O, Kutsal Metinlerde "Baba" olarak isimlendirilmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında Üniteryanizm için Baba, Oğul ve Kutsal Ruh arasında tanrısallık bakımından bir mukayese yapma ihtiyacı da duyulmamıştır. Nitekim Oğul ve Kutsal Ruh yalnızca Tanrı'nın tezahürlerinden biridir. Onlarda tanrısallık bakımından herhangi bir özellik bulunmamaktadır. Servetus'a göre Baba, her şeyin kendisinden neşet ettiği tek Tanrı'dır ve yaratılış vasıtasıyla yarattıklarına kendisini bilinir kılmıştır. Baba, tıpkı Yehova ve Elohim gibi Tanrı'nın isimlerinden biridir ancak sadece ona mahsustur.⁸⁹

⁸³ John F. Fulton, *Michael Servetus* (New York: Herbert Reichner, 1953), 45; Mark Mattison, "Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism", *A Journal from the Radical Reformation A Testimony to Biblical Unitarianism* 1/1 (1992-1991), 27.

⁸⁴ Servetus'un yazdığı eserler için bk. Michael Servetus, *The Two Treatises of Servetus on the Trinity*, çev. Earl Morse Wilbur (London: Wipf & Stock Pub, 2013); Michael Servetus, *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007).

⁸⁵ Michael Servetus hakkında geniş malumat için bk. Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hıristiyan Michael Servetus*.

⁸⁶ Tanrı'nın özünün bölünemez olduğu konusunda Newton'da neredeyse Servetus ile birebir aynı şeyleri ifade etmektedir. Bk. Newton, *Yabuda MS 14*, f. 9v.

⁸⁷ Servetus, *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*, 33-34, 39-43.

⁸⁸ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on the Trinity*, 34, 144.

⁸⁹ Servetus, *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*, 33-34, 39-43, 233-234.

Servetus'un düşüncesinde Baba, yaşamı tamamen kaplamaktadır ve tüm varlıklar onun ruhuyla doludur. Her yerde hazır ve nazır olmasıyla birlikte Baba, uzayın ve tüm zamanın da ötesindedir. Baba'dan zuhur eden formlar ve varlıklar ölümlüdür. Bu bakımdan fani olan varlıkların ebedi olanla (Baba) karıştırılmaması gerekir.⁹⁰ Bu düşünce, açıkça İsa Mesih'in yaratılmış olduğuna ve fani olduğuna atf yapmaktadır. Dolayısıyla Üniteryan düşüncede Oğul ile Baba'nın aynı tanrısallığı paylaşması söz konusu değildir. Yalnızca Servetus değil günümüz Üniteryanları da teslis karşıtı bir pozisyonu benimsemekte ve Baba konusunda hala Servetus'la aynı çizgide durmaktadırlar. Burada ifade etmek gerekir ki günümüz Üniteryanlarıyla Servetus arasında misyon bakımından önemli farklar vardır. Servetus, kendisini Hıristiyanlığın yeniden inşasına adanmış bir isimdir. Ona göre Hıristiyanlık İznik Konsili ile birlikte bozulmaya başlamıştır. Bu bozulma ise öncelikle teslis ismi verilen doktrinin ortadan kaldırılmasıyla mümkündür. Ancak günümüz Üniteryanları kendilerine böyle bir misyon yüklememektedir. Hareketin Evrenselcilik ekolüyle birleşiminden sonra tüm dinlere ve inançlara eşit bir biçimde yaklaşıldığına dair bir anlayışı vardır.⁹¹

Esasen Tanrı (Baba) konusunda Michael Servetus, Isaac Newton ve geleneksel Hıristiyanlık arasında kapanmaz boşluklar yoktur. Baba'ya atfedilen hususiyetler bakımından her üç ekolün de hemen hemen ortak bir görüşü paylaştıklarını söylemek mümkündür. Asıl fark bir doktrin olarak teslisin kabul edilmesinde ve özellikle Oğul'a atfedilen pozisyonda ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan Üniteryanizm'in Oğul hakkındaki yaklaşımına biraz daha yakından bakmak gerekmektedir.

2.2. Üniteryanizm'de Oğul

Üniteryan hareketin öncüsü olan Michael Servetus, ilk eseri *Teslisin Yanlışlan Üzerine Yedi Kitap*'ta; İsa Mesih'i bir hipostaz olarak değerlendirip onu teslisin bir uknumu ilan eden düşünceyi net bir biçimde eleştirmektedir. Servetus'a göre İsa Mesih bir insandır ve bu durum hem Kutsal Kitap'ta hem de erken dönem Kilise Babalarının metinlerinde açıkça görülmektedir. Mesih, mucizevi bir şekilde doğmuştur ancak o bir hipostaz değil, Tanrı'nın gerçek oğludur. Buna ilaveten teslis taraftarlarının Kutsal Ruh'u ayrı bir Tanrı olarak kabul etmeleri de büyük hatalardan biridir.⁹² Servetus'un teslis ve Oğul hakkındaki bakış açısının Newton'ın Oğul ile ilgili ifadeleriyle benzerliği gerçekten dikkat çekicidir. Daha önce de ifade edildiği üzere, Newton da Oğul'un tanrısallığına karşı çıkmaktadır ve ilk dönem babaların da bu kanaatte olduklarını düşünmektedir.⁹³

Servetus'a göre Kutsal Kitap'ta Baba'dan, Oğul'dan ve Kutsal Ruh'tan söz edilmiş, ancak bunlardan teslisin uknumları olarak bahsedilmediği gibi teslis şeklinde bir doktrin oluşturacak bağlamda da kullanılmamıştır. Buna ek olarak üçünün bir arada geçtiği ve teslis formülasyonu inşa edecek bir pasaj da yoktur. Dolayısıyla Servetus, teslis öğretisinin ne Kutsal Kitap'la ne de akılla temellendirilebilecek bir doktrin olmadığı kanaatindeydi.⁹⁴ Onun

⁹⁰ Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hıristiyan Michael Servetus*, 42.

⁹¹ Fortacı, "Üniteryan Evrenselci Cemiyeti ve Günümüz Hıristiyanlığındaki Yeri", 758-762.

⁹² Servetus, *The Two Treatises of Servetus on the Trinity*, 3.

⁹³ Newton, *Yabuda MS 15* (46); Newton, *Yabuda MS 15* (68).

⁹⁴ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on the Trinity*, 3,49-50,58; Servetus, *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*, 5-11; Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hıristiyan Michael Servetus*, 196-197.

düşüncesinde Kutsal Kitap'ta yer alan Oğul ve Kutsal Ruh gibi isimler Tanrı'nın çeşitli suret veya tezahürlerine işaret etmektedir.⁹⁵

Geleneksel Hıristiyanlıkta İznik Konsili'yle birlikte kabul edilen tanrısallık bakımından ikinci şahıs olan, ebedîlikten (Baba'dan) doğan ve O'nunla aynı derecede ezeli olan bir Oğul düşüncesi Üniteryanların her zaman reddettiği bir doktrindir. Kutsal Metinlerde geçen Oğul ifadesi hiçbir zaman Kelam/Logos anlamına gelmemektedir. Tam tersine her zaman bir beşeri işaret eder manada kullanılmıştır. Bunun haricinde herhangi bir anlam çıkartılması metinlerin tahrif edilmesi anlamı taşır. Örneğin, Tanah'ta "Tanrı'nın Oğlu" şeklinde bir ifade geçtiğinde burada kastedilen şey zamanla mukayyet olan ve bu dünyada doğmuş/doğacak bir oğuldur.⁹⁶ Bu kabuller Newton'ın kristolojisi ile oldukça yakın görünmektedir. Zira Oğul hakkında daha önceden incelenen ifadeleri söz konusu benzerliği gözler önüne seren önemli örneklerdir.⁹⁷

Üniteryan kristoloji tarihsel süreç içerisinde hiçbir zaman Oğul'u teslis formülasyonunun bir parçası olarak değerlendirmemiştir. Örneğin, Servetus'un özgün teolojik anlayışında Oğul'un yalnızca Kutsal Kitap'ta geçen bir kavram olarak bağımsız bir yeri vardır. Bu çerçevede içerisinde Kelam, Oğul ve İsa Mesih gibi kavramlara Üniteryan bakış açısının hangi anlamları yüklediğinin tespit edilmesi de önemlidir. Yine Servetus'un görüşleri incelendiğinde Kelam'ın (Logos) Tanrı'nın geçmişte kendisi için kullandığı diğer tüm isimlere benzer şekilde, varlığını ifşa etme tarzına atıfta bulunan bir kavram olarak ele alındığını ifade etmek gerekir. Dolayısıyla Kutsal Kitap'ta geçen Mesih kavramı, ilahî iradeyi tecelli ettirmek için bu dünyaya gelen beşer İsa'ya atıfta bulunduğu Üniteryan kabul gözden kaçırılmamalıdır. Bir terim olarak Oğul ise, Mesih'in tanrısallık bir Baba'dan ve insan anneden doğmuş olduğuna delalet etmektedir. Bu durum İsa Mesih'in beşeriyetine herhangi bir zarar vermemektedir.⁹⁸

İsa Mesih'e tazim konusunda da Newton ile Üniteryan düşüncenin çok yakın olduğu ifade edilebilir. Zikredildiği üzere Newton, tazim ve yakarışların yalnızca Baba'ya yönelmesi gerektiği kanaatindedir.⁹⁹ Benzer bir biçimde Servetus da teslis konusunu tartışırken "Her keskin ve gerçek akıl, ibadet için yönlendirildiğimiz "üç ayrı şey" olduğunu görmek zorundadır." diyerek teslis taraftarlarını eleştirmektedir.¹⁰⁰ Dolayısıyla onun düşüncesinde Oğul'a ve Kutsal Ruh'a tanrısallık atfetmek dua ederken bile üç farklı Tanrı'ya yönelmek anlamına gelecektir. Bahis konusu her iki bakış açısı da İsa Mesih'in bir beşer olduğuna vurgu yapmaktadır. Aksi halde insan, Tanrı'ya yakarışlarında bir kafa karışıklığı yaşayabilir. Zaten Newton, Kutsal kitapta İsa Mesih'e yapılması emredilen tazimin onun ölümü ve Tanrı'nın sağına yükseltilmesiyle ilgili olduğunu ifade ederek bu konudaki nihai kararını belirtmekte ve bir bakıma Üniteryan düşünceyle olan benzerliğini gözler önüne sermektedir.¹⁰¹

⁹⁵ Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hıristiyan Michael Servetus*, 197.

⁹⁶ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on the Trinity*, 26-27.

⁹⁷ Newton, *Yabuda MS 41*, 25; Newton, *Mathematical Principle of Natural Philosophy and His System of the World*, 2/243-246.

⁹⁸ Jerome Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism* (University of Wisconsin, Doktora Tezi, 1971), 112-113.

⁹⁹ Newton, *Yabuda MS 15* (46); Newton, *Yabuda MS 15* (68).

¹⁰⁰ Allwoerden Heinrich Von - Mosheim Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti* (Helmstad: Stanno Buchholtziano, 1728), 131.

¹⁰¹ Newton, *Yabuda MS 15* (46); Newton, *Yabuda MS 15* (68).

Sonuç

Newton'ın kristolojisi, Tanrı anlayışı, araştırma metodolojisi ve epistemolojik düalizmine genel bir perspektifle bakıldığında, inanç ile doğanın incelenmesi arasına dikilmiş pratik ya da bilişsel duvarlar olmadığı görülür. Onun hem doğa felsefesini hem de dinî anlayışını şekillendirirken takip ettiği yol bu çıkarımı yapmaya imkân tanımaktadır. Bu bakımdan onun teolojik bakış açısını tasvir ederken tercih edilebilecek en iyi model Newton'ın kendisi tarafından da ifade edilen, doğanın incelenmesinin dinin bir alt kümesi olduğu modelidir. Böyle bir değerlendirmenin varacağı nokta ise din ve bilimi aynı potada konumlandırın görüşün hâkim olması anlamına gelir.

Isaac Newton'ın heterodoks Hıristiyanlık anlayışını analiz eden pek çok düşünür onu farklı ekollerle irtibatlandırmıştır. Bunlardan kimisi onu bir Ariuşçu olarak tanımlarken kimisi bunun tam aksine onu bir ortodoks olarak tanımlayabilmektedir. Bununla birlikte Newton'ın bir "ortodoks" ya da "Ariuşçu" olduğu sonucuna varanların, onun konumunu yetersiz bir seçenekler çerçevesi ışığında yorumladıkları çıkarımını yapmak yanlış olmayacaktır. Zira Newton bu iki grubun da metafizik spekülasyonlara sarmış olduğuna inanmıştır. Bunlara ilaveten çok görünür olmasalar da bazı yaklaşımlarda Newton'ın bir Üniteryan olarak değerlendirildiğini görmek de mümkündür.

Tüm bunlardan hareketle Newton'ı bir Hıristiyan olarak tanımlayabilecek en doğru tanımlama onun bir "teslis karşıtı" olduğudur. Bununla birlikte Newton ve Üniteryan ekolün teolojik bakış açıları ve sahip oldukları Hıristiyanlık anlayışı çok yakındır. Her iki bakış açısında da Hıristiyanlığın İznik formülü ile bozulmaya başladığı düşüncesi ve teslisin bir dogma olarak Hıristiyanlık içerisinde yer almaması gerektiğine dair kanaatler hâkim durumdadır. En önemlisi de geleneksel Hıristiyanlık anlayışında teslisin bir uknumu olan Oğul'a yüklenen pozisyon hem Newton'da hem de Üniteryan düşüncede hemen hemen aynıdır. Dolayısıyla Newton, Hıristiyanlıkta bir ekol içerisinde değerlendirilecekse onun teolojik bakış açısına en uygun hareketin Üniteryanizm olduğunu söylemek mümkündür.

Değerlendirme / <i>Review</i>	:	Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editör), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelenmiştir. / This article was pre-reviewed by one internal referee (editor) and its content reviewed by two external referees using a double blind review model.
Etik Beyan / <i>Ethical Declaration</i>	:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / <i>Complaints</i>	:	dergi@milelvenihal.org
Beznerlik Taraması / <i>Similarity Check</i>	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / <i>Conflict of Interest</i>	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The author declares that there is no conflict of interest.</i>
Finansman / <i>Grant Support</i>	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Telif Hakkı & Lisans / <i>License</i>	:	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / <i>The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.</i>

Kaynakça

- Arslan, İshak. “Evrenin Mekanik Tasarımı: Newton”. *Düşüncenin Serüveni*. 999-1016. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Bauer, Susan Wise. *Rönesans Dünyası*. çev. Mehmet Morali. İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.
- Christianson, Gale E. *Isaac Newton*. Oxford & New York: Oxford University Press, 2005.
- Colacci, Mario. *The Doctrinal Conflict Between Roman Catholic and Protestant Christianity*. Minneapolis: T. S. Denison, 1962.
- Doko, Enis. *Dâbi ve Dindar*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011.
- Dunstan, J. Leslie. *Protestantism*. New York: George Braziller, 1962.
- Ernest Wolf-Gazo. “Din Bağlamında Newton’ın Bilim Anlayışı”. çev. İbrahim Özdemir. *Journal of Islamic Research* 6/4 (1992), 279-292.
- Fortacı, Talha. *Teslis Karşıtı Bir Hıristiyan Michael Servetus*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2022.
- _____. “Üniteryan Evrenselci Cemiyeti ve Günümüz Hıristiyanlığındaki Yeri”. 752-770. Ankara: ASBÜ Yayınları, ts.
- Friedman, Jerome. *Michael Servetus: The Theology of Optimism*. University of Wisconsin, Doktora Tezi, 1971.
- Fulton, John F. *Michael Servetus*. New York: Herbert Reichner, 1953.
- Gleick, James. *Isaac Newton*. New York: Vintage, 2003.
- Hall, A. Rupert. *Isaac Newton*. Edinburgh: Cambridge University Press, 1992.
- Haycock, David Boyd. “Claiming Him as Her Son: William Stukeley, Isaac Newton and Archeology of Trinity”. *Heterodoxy in Early Modern Science and Religion*. ed. John Brooke - Ian Maclean. 297-318. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Hefele, Charles Joseph. *A History of Christian Councils*. çev. William R. Clark. Edinburgh: T&T Clark, 1891.
- Heinrich Von, Allwoerden - Johann Lorenz Von, Mosheim. *Historia Michaelis Serveti*. Helmstadt: Stanno Buchholtziano, 1728.
- Hillerbrand, Hans J. (ed.). *The Protestant Reformation*. New York: Happer Perennial, 1968.
- Kaçar, Turhan (ed.). *İznik Konsili’nin Siyasi ve Entelektüel Taribi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 20223.
- Kaplan, İbrahim. “Üniteryanizm ve Teslis Eleştirisi”. *Turkish Academic Research Review* 6/4 (31 Aralık 2021), 85-107.
- Mandelbrote, Scott. “‘A Duty of the Greatest Moment’: Isaac Newton and the Writing of Biblical Criticism”. *The British Journal for the History of Science* 26/3 (1993), 281-302.
- Manuel, Frank E. *The Religion of Isaac Newton*. Oxford: Clarendon Press, 1974.
- Mattison, Mark. “Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism”. *A Journal from the Radical Reformation A Testimony to Biblical Unitarianism* 1/1 (1992 1991), 27-43.
- McClachlan, Herbert. *The Religious Opinions of Milton, Locke and Newton*. Manchester, 1941.
- McGuire, J. E. - Tamny, Martin. *Certain Philosophical Questions: Newton’s Trinity Notebook*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- More, Louis Trenchard. *Isaac Newton: A Biography 1642-1727*. New York: C. Scribner’s Sons, 1934.
- Newton, Isaac. *Keynes MS. 8*. Cambridge UK: King’s College, 1r.
- _____. *Keynes MS. 10*. Cambridge UK: King’s College.
- _____. *Keynes MS. 11*. Cambridge UK: King’s College.
- _____. *Mathematical Principle of Natural Philosophy and His System of the World*. 2 Cilt. Berkeley,

- Los Angeles, London: University of California Press, 1729.
- _____. *Yabuda MS 1.1a*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 14r.
- _____. *Yabuda MS 1.4*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 50.
- _____. *Yabuda MS 11*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 1r.
- _____. *Yabuda MS 11*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 7.
- _____. *Yabuda MS 14*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 173r-173v.
- _____. *Yabuda MS 14*. Jerusalem: Jewish National and University Library.
- _____. *Yabuda MS 14*. Jerusalem: Jewish National and University Library, f. 9v.
- _____. *Yabuda MS 15*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 5, 97v.
- _____. *Yabuda MS 15*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 7, 108v.
- _____. *Yabuda MS 15*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 4, 67v.
- _____. *Yabuda MS 15*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 7, 154r.
- _____. *Yabuda MS 15*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 46.
- _____. *Yabuda MS 15*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 68.
- _____. *Yabuda MS 15*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 47.
- _____. *Yabuda MS 15*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 7, 190r.
- _____. *Yabuda MS 41*. Jerusalem: Jewish National and University Library, 25.
- Osler, Margaret J. (ed.). *Rethinking the Scientific Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Rusch, William G. *The Trinitarian Controversy, in Sources of Early Christian Thought Series*. Philadelphia: Fortress Press, 1980.
- Servetus, Michael. *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007.
- _____. *The Two Treatises of Servetus on the Trinity*. çev. Earl Morse Wilbur. London: Wipf & Stock Pub, 2013.
- Skinner, Quentin. *Modern Siyasal Düşüncenin Temelleri: Rönesans*. çev. Eren Buğlalılar - Barış Yıldırım. II Cilt. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2014.
- Snobelen, Stephen D. "The Theology of Isaac Newton's Principia Mathematica: A Preliminary Survey". *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 52/4 (2010), 377-412.
- _____. "The True Frame of Nature': Isaac Newton, Heresy and The Reformation of Natural Philosophy". *Heterodoxy in Early Modern Science and Religion*. ed. John Brooke - Ian Maclean. 223-265. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- _____. "To Discourse of God: Isaac Newton's Heterodox Theology and His Natural Philosophy". *Science and Dissent in England, 1688*. ed. Paul B. Wood. 39-65. Aldershot&Hampshire: Ashgate, 2004.
- Thomas C. Pfizenmaier. "Was Isaac Newton an Arian?" *Journal of the History of Ideas* 58/1 (1997), 57-80.
- Toribio, Pablo. "Newton on Theology". *An Anthology of European Neo-Latin Literature*. ed. G. Manuwald vd. 267-278. London: Bloomsbury, 2020.
- Ünlüsoy, Abdülhan. *Postmodern Teoloji*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021.
- Westfall, Richard. *Never at Rest: A Biography of Isaac Newton*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Yılmaz, İsmail. *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994.
- "https://www.newtonproject.ox.ac.uk/". 19 Şubat 2024
- "https://www.newtonproject.ox.ac.uk/history-of-newtons-papers/sotheby-sale". 19 Şubat 2024
- "https://www.nli.org.il/en/discover/humanities/newton-manuscripts", ts. Erişim 29 Aralık 2023

